

AVTOMOBIL TRANSPORTI KORXONALARIDA BUXGALTERIYA HISOB VA HISOBOTINI MILLIY HAMDA XALQARO STANDARTLARGA MOSLASHTIRISH MASALALARI

Saitov Sirojiddin Abduvalievich

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

sirojiddinsaitov@jbnuu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada avtomobil transporti korxonalarining buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotini yuritish xususiyatlari, ularni O'zbekiston Respublikasining Buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BHMS) va Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari (MHXS/IFRS) talablariga moslashtirish borasidagi dolzarb muammolar tahlil qilingan. Asosiy vositalar, amortizatsiya, yoqilg'i-moylash materiallari, yuk va yo'lovchi tashish xizmatlaridan tushgan daromadlarni tan olish kabi soha uchun o'ziga xos hisob obyektlari bo'yicha milliy va xalqaro yondashuvlar qiyosiy tahlil qilingan, shuningdek amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: avtomobil transporti, buxgalteriya hisobi, moliyaviy hisobot, milliy standartlar, xalqaro standartlar, IFRS, amortizatsiya, daromadni tan olish, transformatsiya.

ВОПРОСЫ АДАПТАЦИИ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЁТА И ОТЧЁТНОСТИ НА ПРЕДПРИЯТИЯХ АВТОМОБИЛЬНОГО ТРАНСПОРТА К НАЦИОНАЛЬНЫМ И МЕЖДУНАРОДНЫМ СТАНДАРТАМ

Саитов Сирожиддин Абдувалиевич

*Самостоятельный соискатель Ташкентского государственного экономического
университета*

sirojiddinsaitov@jbnuu.uz

Аннотация. В данной статье анализируются особенности ведения бухгалтерского учёта и финансовой отчётности на предприятиях автомобильного транспорта, а также актуальные проблемы их адаптации к требованиям Национальных стандартов бухгалтерского учёта (НСБУ) Республики Узбекистан и Международных стандартов финансовой отчётности (МСФО/IFRS). Проведён сравнительный анализ национальных и международных подходов к таким специфичным для отрасли объектам учёта, как основные средства, амортизация, горюче-смазочные материалы, признание доходов от услуг грузовых и пассажирских перевозок, а также разработаны практические предложения.

Ключевые слова: автомобильный транспорт, бухгалтерский учёт, финансовая отчётность, национальные стандарты, международные стандарты, МСФО, амортизация, признание доходов, трансформация.

ISSUES OF ADAPTING ACCOUNTING AND FINANCIAL REPORTING OF ROAD TRANSPORT ENTERPRISES TO NATIONAL AND INTERNATIONAL STANDARDS

Saitov Sirojiddin Abduvalievich

Independent Researcher, Tashkent State University of Economics

sirojiddinsaitov@jbnuu.uz

Abstract. This article analyzes the specific features of accounting and financial reporting at road transport enterprises, along with the pressing issues of adapting them to the requirements of the National Accounting Standards (NAS) of the Republic of Uzbekistan and International Financial Reporting Standards (IFRS). A comparative analysis is conducted of national and international approaches to accounting objects specific to the industry — such as fixed assets, depreciation, fuel and lubricants, and revenue recognition from freight and passenger transportation services — and practical recommendations are developed.

Keywords: road transport, accounting, financial reporting, national standards, international standards, IFRS, depreciation, revenue recognition, transformation.

KIRISH

O'zbekiston iqtisodiyotining tashqi bozorlarga integratsiyalashuvi, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish va transport-logistika xizmatlari eksportini rivojlantirish avtomobil transporti korxonalarida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni xalqaro andozalarga muvofiqlashtirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Avtomobil transporti — mamlakat YIMdagi ulushi barqaror o'sib borayotgan, ayni paytda o'ziga xos operatsion va moliyaviy xususiyatlarga ega bo'lgan tarmoq hisoblanadi: yuqori kapital sig'imi, transport vositalarining tez eskirishi, yoqilg'i narxlarining beqarorligi, xalqaro tashuvlarda valyuta operatsiyalarining ko'pligi va xizmat ko'rsatish jarayonining uzunligi shular jumlasidandir. Ushbu xususiyatlar hisob siyosatini shakllantirishda maxsus yondashuvlarni talab qiladi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi — avtomobil transporti korxonalarida buxgalteriya hisobi va moliyaviy hisobotni yuritishning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash hamda ularni milliy (BHMS) va xalqaro (MHXS/IFRS) standartlar talablariga moslashtirish yuzasidan amaliy takliflar ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: tarmoq uchun xos hisob obyektlarini tasniflash; milliy va xalqaro standartlarning tegishli talablarini qiyosiy tahlil qilish; moslashtirish jarayonidagi asosiy muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish yo'llarini ishlab chiqish.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Avtomobil transporti korxonalarida buxgalteriya hisobini yuritish masalalari milliy me'yoriy-huquqiy hujjatlarda, xususan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan Buxgalteriya hisobining milliy standartlarida (BHMS 4, 5, 6, 21) [1] hamda «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonunda [3] o'z aksini topgan. Ushbu hujjatlar asosiy vositalarni hisobga olish, tovar-moddiy zaxiralarni baholash va moliyaviy hisobotni tuzish tartibini belgilaydi, biroq ular transport tarmog'iga xos bo'lgan ijara va daromadni tan olish masalalarini to'liq qamrab olmaydi.

Xalqaro amaliyotda esa IFRS Foundation tomonidan ishlab chiqilgan Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari, jumladan IAS 16, IAS 21, IAS 36, IFRS 15 va IFRS 16 [2] transport korxonalari uchun eng dolzarb hisob obyektlari — asosiy vositalar, valyuta kurslari, aktivlarning qadrsizlanishi, xizmatlardan daromad va ijara operatsiyalari — bo'yicha batafsil tartib-qoidalarni belgilaydi. Bundan tashqari,

moliyaviy hisobotning ishonchliligini ta'minlashda audit va ichki nazorat tizimlarining o'rni ham muhim bo'lib, bu borada IAASB tomonidan ishlab chiqilgan ISA 315 standarti [4], Ichki auditorlar instituti (IIA) tomonidan tasdiqlangan IPPF asoslari [5], shuningdek COSO tashkilotining korxona risklarini boshqarish bo'yicha konsepsiyasi [7] xalqaro miqyosda keng tan olingan.

Auditorlik amaliyoti bo'yicha Arens va boshqa mualliflarning fundamental darsligida [6] moliyaviy hisobotni tekshirish metodologiyasi keng yoritilgan bo'lib, bu yondashuvlar milliy va xalqaro standartlar o'rtasidagi farqlarni aniqlashda uslubiy asos bo'lib xizmat qiladi. O'zbekistonda «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonun [8] ham moliyaviy hisobotning ishonchliligini ta'minlash borasidagi milliy talablarni belgilaydi. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda avtomobil transporti tarmog'iga xos hisob obyektlarini milliy va xalqaro standartlar kesimida kompleks qiyosiy tahlil qiluvchi tadqiqotlar hali yetarli emas, bu esa ushbu maqolaning ilmiy yangiligini belgilaydi.

TADDIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda qiyosiy-tahliliy va tizimli yondashuv metodlaridan foydalanildi. Tahlil uchun avtomobil transporti korxonalari faoliyatida eng ko'p uchraydigan beshta hisob obyekti — asosiy vositalarni baholash, ijara (lizing) operatsiyalari, daromadni tan olish, aktivlarning qadrsizlanishi va kurs farqlari — tanlab olindi. Ushbu obyektlarni tanlashda ularning tarmoq faoliyatidagi moliyaviy ahamiyati va milliy hamda xalqaro standartlar o'rtasidagi farqlanish darajasi asosiy mezon sifatida hisobga olindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlar qo'llanildi: me'yoriy-huquqiy hujjatlar va standartlar matnini kontent-tahlil qilish, milliy (BHMS) va xalqaro (IFRS) standartlarning tegishli talablarini qiyoslash, hamda har bir farqning moliyaviy natijaga ta'sirini sifat jihatidan baholash. Tahlil uch bosqichda amalga oshirildi: birinchi bosqichda avtomobil transporti korxonalari buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyatlari aniqlandi; ikkinchi bosqichda tanlangan hisob obyektlari bo'yicha BHMS va IFRS talablari alohida-alohida o'rganilib, qiyosiy jadvalga solindi; uchinchi bosqichda moslashtirish jarayonidagi amaliy muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish yo'llari bo'yicha takliflar shakllantirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Avtomobil transporti korxonalari buxgalteriya hisobining o'ziga xos xususiyatlari

Avtomobil transporti korxonalarida buxgalteriya hisobini tashkil etishning bir qator o'ziga xos jihatlari mavjud. Birinchidan, asosiy vositalarning yuqori ulushi kuzatiladi — yuk va yo'lovchi avtomobillari, tirkamalar, yarim tirkamalar korxona balansining katta qismini tashkil etadi, shu sababli ularni baholash, qayta baholash va amortizatsiya qilish usullari moliyaviy natijaga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchidan, xizmat ko'rsatish xarajatlarining tarkibi murakkab — yoqilg'i-moylash materiallari, ehtiyot qismlar, texnik xizmat ko'rsatish, sug'urta, yo'l to'lovlari, amortizatsiya kabi xarajatlar tannarxni shakllantirishda alohida hisobga olinishi lozim.

Uchinchidan, daromadni tan olishning o'ziga xosligi mavjud — xizmat ko'rsatish shartnomasi bo'yicha tashuv jarayoni bir necha kun yoki hatto haftalar davom etishi mumkin, bu esa daromadni «bajarilish darajasi» bo'yicha tan olish zaruratini keltirib chiqaradi. To'rtinchidan, xalqaro yuk tashuvchi korxonalar uchun xorijiy valyutadagi operatsiyalar va kurs farqlari hisobi muhim ahamiyat kasb etadi. Beshinchidan, transport vositalarining katta qismi moliyaviy yoki operativ lizing

asosida jalb qilinadi, bu esa ijaraga oid hisob standartlarini to'g'ri qo'llashni talab qiladi.

Milliy standartlar bo'yicha tahlil (BHMS)

O'zbekistonda buxgalteriya hisobi Moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan Buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BHMS) asosida yuritiladi [1]. Avtomobil transporti korxonalari uchun quyidagi BHMSlar amaliyotda eng ko'p qo'llaniladi: BHMS 5 «Asosiy vositalar» — transport vositalarini dastlabki qiymatda hisobga olish, amortizatsiya usullarini tanlash (chiziqli, ishlab chiqarish hajmiga proporsional va boshqalar); BHMS 4 «Tovar-moddiy zaxiralar» — yoqilg'i-moylash materiallari, ehtiyot qismlarni hisobga olish; BHMS 21 «Moliyaviy hisobotlarni tuzish va taqdim etish» — moliyaviy hisobotning shakli va tarkibiga qo'yiladigan talablar; BHMS 6 «Pul mablag'larining harakati to'g'risidagi hisobot» — operatsion, investitsion va moliyaviy faoliyat bo'yicha pul oqimlarini taqsimlash.

Milliy standartlarning asosiy afzalligi — ularning soddaligi, mahalliy soliq qonunchiligi bilan uyg'unlashganligi va kichik hamda o'rta transport korxonalari uchun tushunarli bo'lishidir. Biroq amaliyotda quyidagi cheklovlar kuzatiladi: adolatli qiymat (fair value) tushunchasi to'liq joriy etilmagan; aktivlarning qadrsizlanishini (impairment) baholash bo'yicha aniq mexanizmlar yetarli emas; lizing operatsiyalarini balansda aks ettirish tamoyillari xalqaro amaliyotdan farq qiladi; segmentlar bo'yicha hisobot (masalan, yuk va yo'lovchi tashish xizmatlari kesimida) talab qilinmaydi.

Xalqaro standartlar bo'yicha tahlil (MHXS/IFRS)

Xalqaro amaliyotda avtomobil transporti korxonalari uchun quyidagi standartlar muhim o'rin tutadi [2]: IAS 16 «Asosiy vositalar» — transport vositalarini dastlabki tan olish, keyingi baholash (tannarx yoki qayta baholangan qiymat modeli) va amortizatsiya qilish; IFRS 16 «Ijara» — 2019-yildan boshlab kuchga kirgan ushbu standart operativ ijarani ham (ba'zi istisnolardan tashqari) ijarachining balansiga aktiv va majburiyat sifatida tan olishni talab qiladi, bu transport korxonalari uchun tub o'zgarish hisoblanadi; IFRS 15 «Mijozlar bilan tuzilgan shartnomalardan olingan daromad» — tashuv xizmatlaridan daromadni «ijro etish majburiyatining bajarilishi» tamoyili asosida, ya'ni marshrut davomiyligiga mutanosib ravishda tan olish; IAS 36 «Aktivlarning qadrsizlanishi» — transport vositalari va boshqa asosiy vositalarning tiklanadigan qiymatini muntazam tekshirish; IAS 21 «Valyuta kurslari o'zgarishining ta'siri» — xorijiy valyutadagi operatsiyalarni qayta hisoblash tartibi; IFRS 7 va IFRS 9 — moliyaviy vositalar (kredit, lizing majburiyatlari) bo'yicha oshkoralikni ta'minlash.

IFRSning asosiy afzalligi — xalqaro investorlar va kreditorlar uchun tushunarli, shaffof va taqqoslanadigan hisobotni shakllantirish imkoniyatidir. Bu, ayniqsa, xalqaro moliya institutlaridan (JICA, ADB, Jahon banki va boshqalar) kredit resurslari jalb qiladigan yirik transport korxonalari uchun muhim.

Milliy va xalqaro standartlar o'rtasidagi asosiy farqlar (qiyosiy tahlil)

Quyidagi jadvalda avtomobil transporti korxonalari uchun eng dolzarb hisob obyektlari bo'yicha BHMS va IFRS yondashuvlari qiyoslangan.

Hisob obyekti	BHMS (milliy) yondashuvi	MHXS/IFRS yondashuvi	Farqning moliyaviy natijaga ta'siri
Asosiy vositalarni baholash	Ko'pincha tannarx modeli, qayta baholash amaliyoti cheklangan	Tannarx yoki adolatli qiymat modeli, muntazam qayta baholash	Aktivlar qiymati va amortizatsiya summasida farq

Ijara (lizing)	Moliyaviy va operativ ijara farqlanadi, operativ ijara balansdan tashqarida	IFRS 16 bo'yicha deyarli barcha ijara balansda aks etadi	Aktivlar va majburiyatlar hajmi sezilarli oshadi, EBITDA ko'rsatkichi o'zgaradi
Daromadni tan olish	Xizmat ko'rsatilgan sana yoki hujjat asosida	Ijro etish majburiyatining bajarilish darajasiga mutanosib	Uzoq muddatli tashuvlarda daromad taqsimotida farq
Aktivlarning qadrsizlanishi	Tartibga solish yetarli emas	IAS 36 bo'yicha majburiy va muntazam test	Balans qiymatining real ko'rsatkichlarga yaqinligi
Kurs farqlari	Milliy qonunchilik asosida, ba'zan soliq maqsadlarida farqlanadi	IAS 21 bo'yicha yagona xalqaro tartib	Moliyaviy natijaning shaffofligi
Hisobot tarkibi	Standart shakldagi hisobotlar	Segmentlar, izohlar va oshkoralik talablari kengroq	Investorlar uchun axborot sig'imi

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, eng sezilarli farqlar ijara hisobi va daromadni tan olish sohalarida namoyon bo'ladi — bu esa aynan avtomobil transporti korxonalari uchun eng dolzarb yo'nalishlardir, chunki ularning faoliyati transport vositalarini ijaraga olish va uzoq muddatli tashuv shartnomalari bilan chambarchas bog'liq.

Moslashtirish jarayonidagi asosiy muammolar

Amaliy tahlil shuni ko'rsatadiki, avtomobil transporti korxonalarida hisobni xalqaro standartlarga moslashtirishda quyidagi muammolar yuzaga keladi. Birinchidan, kadrlar tayyorgarligi masalasi dolzarb — buxgalterlarning IFRS bo'yicha malakasi yetarli emas, professional sertifikatlash (ACCA, DipIFR) tizimi keng tarqalmagan. Ikkinchidan, dasturiy ta'minot cheklovlari mavjud — ko'plab korxonalarda qo'llaniladigan buxgalteriya dasturlari parallel hisobni (milliy va IFRS bo'yicha) yuritishga moslashmagan.

Uchinchidan, transformatsiya xarajatlari yuqori — moliyaviy hisobotni IFRSga transformatsiya qilish qo'shimcha vaqt va moliyaviy resurslarni talab qiladi, bu kichik va o'rta transport korxonalari uchun og'ir yuk hisoblanadi. To'rtinchidan, huquqiy-me'yoriy uyg'unlik yetishmaydi — milliy soliq qonunchiligi ko'p hollarda BHMS ma'lumotlariga tayanadi, shu sababli IFRS bo'yicha tuzilgan hisobot qo'shimcha soliq hisob-kitoblarini talab qiladi. Beshinchidan, aktivlarni adolatli qiymatda baholash murakkab — transport vositalari bozorining rivojlanmaganligi sababli adolatli qiymatni ishonchli aniqlash qiyinlashadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tahlil asosida shuni xulosa qilish mumkinki, avtomobil transporti korxonalarida buxgalteriya hisobi va hisobotini milliy hamda xalqaro standartlarga moslashtirish — nafaqat hisobot shaklini o'zgartirish, balki korxonaning moliyaviy boshqaruv tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqish jarayonidir. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Bosqichma-bosqich integratsiya strategiyasini joriy etish. Dastlab yirik va xalqaro faoliyat yurituvchi transport korxonalari uchun IFRS 16 va IFRS 15 talablarini majburiy tartibda joriy etish, so'ngra kichik korxonalarga tarqatish maqsadga muvofiq.

2. BHMSlarni IFRS bilan yaqinlashtirish. Xususan, ijara va daromadni tan olish bo'yicha milliy standartlarni tegishli xalqaro standartlar tamoyillariga muvofiqlashtirish zarur.

3. Kadrlar salohiyatini oshirish. Transport korxonalari buxgalterlari uchun IFRS bo'yicha maxsus malaka oshirish dasturlarini tashkil etish.

4. Raqamlashtirishni kengaytirish. Buxgalteriya hisobini avtomatlashtirish tizimlarida parallel hisob yuritish (milliy va xalqaro standartlar bo'yicha) imkoniyatini yaratish.

5. Aktivlarni baholash infratuzilmasini rivojlantirish. Mustaqil baholovchilar xizmatlari va transport vositalari bozori ma'lumotlar bazasini shakllantirish orqali adolatli qiymatni aniqlash jarayonini soddalashtirish.

Keltirilgan takliflarni amalga oshirish xalqaro investitsiyalarni jalb qilish, kreditlashtirish shartlarini yaxshilash va tarmoqning raqobatbardoshligini oshirish uchun zarur shart-sharoit yaratadi. Kelgusi tadqiqotlarda IFRS ga transformatsiya qilishning transport korxonalari moliyaviy ko'rsatkichlariga ta'sirini miqdoriy baholash muhim yo'nalish bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining Buxgalteriya hisobining milliy standartlari (BHMS 4, 5, 6, 21).

2. IFRS Foundation. International Financial Reporting Standards (IAS 16, IAS 21, IAS 36, IFRS 15, IFRS 16).

3. O'zbekiston Respublikasining «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonuni.

4. IAASB (2019) ISA 315 (Revised) Identifying and Assessing the Risks of Material Misstatement. New York: IFAC.

5. The Institute of Internal Auditors (2024) International Professional Practices Framework (IPPF). Lake Mary (FL): The IIA.

6. Arens, A.A., Elder, R.J. and Beasley, M.S. (2021) Auditing and Assurance Services. 17th ed. Harlow: Pearson.

7. COSO (2017) Enterprise Risk Management — Integrating with Strategy and Performance. Durham (NC): COSO.

8. O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonuni, 2021 yil 25 fevral, O'RQ-677-son. Toshkent. <https://lex.uz/docs/5311424>.